

ZLOČIN ILI JUNAŠTVO? – KANDIJSKI RAT U DALMACIJI PREMA KRONICI ŠIBENSKOG POVJESNIČARA FRANJE DIVNIČA

Lovorka ČORALIĆ

Hrvatski institut za povijest, HR-10000 Zagreb, Opatička 10

e-mail: lovorka@misp.isp.hr

IZVLEČEK

Kandijska vojna (1645-1669) je bila ena izmed najusodnejših vojnih spopadov v evropski zgodovini zgodnjega srednjega veka. Vojne operacije so v glavnem potekale med dvema tedanjima velesilama – Beneško republiko in osmanskim cesarstvom – vendar so v njih sodelovale tudi vojaške formacije drugih evropskih vladarjev (nemške, francoske in formacije papeške države). Precejšnje breme v tej vojni pa so prenašali tudi južnoslovanski narodi po beneškim in osmanskim poveljstvom. Pričujoči prispevek obravnava predvsem konkretne primere nasilja, zločinov in okrutnosti, ki so jih v tej vojni zagrešile obe bojujoči se strani, hkrati pa avtorica ugotavlja, da bi bilo treba preučiti Divničeve opise in razmišljanja o načinu vojskovanja in taktiki.

Ključne besede: Kandijska vojna (1645-1669), Dalmacija, zgodnji novi vek, nasilje, vojni zločini

CRIMINE O EROISMO? – LA GUERRA DI CANDIA IN DALMAZIA NELLA CRONACA DELLO STORICO FRANCESCO DIFNICO DI SEBENICO

SINTESI

La guerra di Candia (1645-1669) è reputata uno dei momenti d'arme determinanti nella storia europea degli inizi dell'evo moderno. Le operazioni belliche coinvolsero soprattutto le due principali potenze del periodo – la Repubblica di Venezia e l'Impero Ottomano – ma anche truppe di altri monarchi europei (tedeschi, francesi e dello stato pontificio), mentre un onere non trascurabile fu sopportato dai popoli slavi del sud agli ordini di Venezia e degli Ottomani. Questa ricerca riguarda soprattutto i casi concreti di violenze, crimini e atrocità compiute dalle due parti in conflitto e le annotazioni riportate dal Difnico. Sono inoltre esaminate le sue descrizioni e considerazioni sul modo di combattere e sulla tattica usata.

Parole chiave: guerra di Candia (1645-1669), Dalmazia, prima età moderna, violenza, crimini di guerra

Kandijski rat, dugotrajan i tegotan po svojim razaranjima, ostao je duboko upamćen u svijesti stanovništva Dalmacije zahvaćenog ratnim vihorima. Ratna zbivanja i njihovi protagonisti, poglavito vojni zapovjednici domaćega podrijetla, svoje su trajno mjesto pronašli u narodnoj epici junačkoga obilježja. Kronika suvremenika Kandijskoga rata, šibenskog patricija Franje Divnić (1607-1672), izvorno je svjedočanstvo o konkretnim događajima na dalmatinskom bojištu. Težište ovoga rada usmjereno je na konkretne primjere iskazivanja nasilja, zločina i okrutnosti počinjenih s obje sukobljene strane, kao i na zapažanja i stavove koje iznosi sam autor djela. Usporedno se, uz navođenje brojnih primjera, razmatraju Divnićevi opisi i razmišljanja o načinu ratovanja, taktici i postupcima koje primjenjuju svi glavni protagonisti: mletačka vlast i njihove regularne vojne postrojbe, posade gradskih komuna u Dalmaciji, plaćenička vojska te na poslijetku, domaće, poglavito morlačke postrojbe. Kao usporedba, ukazuje se na istovrsne postupke iskazane i počinjene sa osmanlijske strane. Iščitavanjem i raščlambom brojnih autentičnih primjera iz kronike pokušava se ukazati što je u svijesti onodobnog promatrača, pripadnika jedne od sukobljenih strana, predstavljao ratni sukob te kakvi su njegovi osobni stavovi prema nasilju i okrutnostima iskazanim u ratu. Posebna pažnja usmjerena je na primjere teških ratnih zločina (masakri nad civilima i zarobljenicima) kroz koje, s obzirom na iskazane okrutnosti zorno predstavljene kroz ekspresivnu Divnićevu terminologiju (odsjećanje glava, nabijanja na kolac, silovanja i dr.) najrječitije progovara mržnja i netrpeljivost prema neprijatelju.

Kandijski rat (1645.-1669.) drži se jednim od najpresudnijih ratnih sukoba u europskoj povijesti ranog novovjekovlja. Ratne operacije bile su uglavnom vodene između dvije tadašnje velesile – Mletačke Republike i Osmanskog Carstva – ali su u njemu sudjelovale i vojne postrojbe drugih europskih vladara (njemačkih, francuskih, papinske države, i dr.), a nemali teret rata podnijeli su i južnoslavenski narodi pod mletačkim i osmanlijskim vrhovništvom. Iako je na kraju tog dugotrajnog rata Osmansko Carstvo steklo Kretu, te iako su Mlečani proširili svoje prekojadranske posjede u unutrašnjosti Dalmacije, za obje je velesile rat predstavljao početak njihova opadanja, preludij kraja koji će uslijediti jedno odnosno dva stoljeća kasnije.

Mletačka je Republika uglavnom ratovala na dva bojišta: od Dardanela do Krete i u Dalmaciji. Ta je druga bojišnica isprva bila zanemarena i držana manje važnom. Jednako tako, mletačke regularne snage uoči rata u Dalmaciji bile su vrlo slabe. Prema izvješću generalnog providura Girolama Grimanija u Dalmaciji je 1642. godine djelovalo 1070 plaćenih pješaka i 329 konjanika. Glavnu obrambenu snagu činila je tzv. milicija (cernide), koja je brojila oko 8000 domaćih vojnika spremnih za sudjelovanje u vojnim sukobima. Važan udio u ratovanju na dalmatinskoj bojišnici dali su, poglavito kako je rat odmicao, prebjezi sa osmanlijskog državnog područja (Morlaci). Vojno zapovjedništvo u Dalmaciji Republika je koncem 1646. godine povjerila sposobnom generalu Leonardu Foscolu, zaslužnom za nemale početne uspjehe u prvim godi-

nama ratovanja diljem dalmatinskog bojišta. Već 1646. godine napadačka taktika ratovanja polučila je uspjeh. Osvojena su strateški važna osmanlijska uporišta Vrana, Novigrad, Način, Zemunik, Skradin i Ostrovica. Muško stanovništvo tih naselja smješta je mobilizirano za sudjelovanje u nastavku ratovanja, a njihove su obitelji smještene u priobalje. Osvojena područja redovito su se razarala i onesposobljavala za život, tako da su brojni krajevi Dalmacije ostajali opustošeni i nenaseljeni tijekom cijelog trajanja Kandijskog rata. Godine 1647. osmanlijske su postrojbe poduzele opsežan napad na Šibenik (sa 30-40.000 vojnika). Poraženi i prisiljeni na uzmak. Osmanlije su poletnoj vojsci dalmatinskih branitelja omogućili lak prodor u unutrašnjost i zauzimanje Drniša i Vrlike. Iduće godine (1648.) osvojena je i vojno-strateški iznimno važna osmanlijska utvrda Klis. Osvetu i masakr nad zarobljenim žiteljima i vojnicima iz grada nije uspio spriječiti niti general Foscolo, a sama je pobjeda – poradi svoga značaja – imala nemalog odjeka u cijeloj kršćanskoj Europi. Iste godine osvojene su i Klisu obližnje utvrde Kamen i Solin, dočim je na bokeljskom dijelu bojišta u mletačku vlast dopao Risan. Istovremeno su na području Ravnih kotara djelovale morlačke postrojbe predvođene domaćim zapovjednicima (Ilija i Petar Smiljanić, Vuk Mandušić, Stjepan Sorić i dr.), nerijetko vršeći prodore duboko u osmanlijski teritorij.

Nakon nekoliko uspješnih godina ratovanja kršćanske vojske u Dalmaciji, obilježenih zapovjedništvom generala Foscola, tijekom idućih godina uslijedila je stanka znatnijih vojnih operacija. Obje sukobljene strane bile su potpuno iscrpljene, zemlja s obje strane granice bila je poharana, stanovništvo raseljeno, a gospodarstvo zapušteno. Nastavili su se samo pojedinačni sukobi i povremeni upadi (poglavito neregularnih postrojbi) na protivničku stranu, često praćeni pljačkama i okrutnostima nad civilnim žiteljstvom u pograničnim područjima. Godine 1657. Osmanlije su poduzele nekoliko jačih pokušaja opsade vodećih dalmatinskih (Zadar, Šibenik, Split) i bokeljskih (Kotor) gradova, ali bez ikakvog vidljivijeg uspjeha. Nakon gubitka Krete (jesen 1669.) Mlečanima su kao jedini ratni dobitak ostale stečevine u Dalmaciji. Pregovori u svezi utvrđivanja dalmatinskih granica između Republike Sv. Marka i Porte odvijali su se vrlo sporo i mučno. U cilju utvrđivanja nove granice ustrojena su dva odbora, koji su do 30. X. 1671. godine povukli novu graničnu crtu nazvanu "Linea Nani" (prema predsjedniku odbora Giovanniju Battisti Naniju). Bila je to mletačka "Stara stečevina" (*Acquisto vecchio*), koja će se u sljedećim ratovima povećati "Novom" i "Najnovijom" stečevinom (*Acquisto nuovo*, *Acquisto nuovissimo*). Nakon Kandijskog rata Mlečani su zadržali Klis i okolicu te proširili svoje posjede u sjevernodalmatinskom zaleđu, dočim su se Osmanlijama morale vratiti gotovo sve utvrde u Ravnim kotarima, Dalmatinskoj zagori te na području Poljica i Makarskoga primorja.¹ Kandijski rat,

1 O Kandijskom ratu u Dalmaciji postoji opsežna literatura. Vidi najvažnija djela: Bernardy, 1902; Desnica, 1950-1951; HNJ, 1959, 555-566; Jačov, 1991; Katalinić, 1835, 125-140; Novak, 1944, 221-228; Poseđel, 1983; Stanojević, 1958; Stanojević, 1970.

dugotrajan i tegotan po svojim razaranjima, ostao je duboko upamćen u svijesti stanovništva Dalmacije zahvaćenog ratnim vihorima. Ratna zbivanja i njihovi protagonisti, poglavito vojni zapovjednici domaćega podrijetla, svoje su trajno mjesto pronašli u narodnoj epici junačkoga obilježja, koja je svoje najslavnije domete dostigla u znamenitoj Kačićevoj pjesmarici (Kačić Miošić, 1988).

Kandijski rat, jednako kao i prethodni protuturski ratovi kršćanskih zemalja, imao je u svijesti sudionika-kršćana značaj opravdanog, oslobodilačkog i nadasve pravednog rata u kojemu se sukobljavaju snage Dobra (kršćani) i snage Zla (Osmanlije, nevjernici). Znak križa (Krista Spasitelja) i krunica (kult Gospe od Krunice/Rozarija intenzivno potiču dominikanci od Lepantske bitke 1571. godine) te općenito učestala uporaba vjerskih simbola koji su označavali sjedinjenu kršćansku Europu, konstanta su koju možemo slijediti i prepoznati tijekom svih velikih protuturskih vojni. Rat kao opravdano sredstvo za postizanje jedinstvenog kršćanskog cilja – oslobodjenja porobljene i osmanlijskom vladavinom obespravljene kršćanske braće – kontinuirani je motiv i središnja misao koju nalazimo u onovremenim govorima, poslanicama, književnim uradcima i suvremenim kronikama. Iako je od vremena do vremena, u skladu sa određenim povijesnim trenucima i interesima zemalja iz kojih su potjecali pisci književnih ili kroničarskih djela protuturske tematike, retorika upravljena protiv Osmanskog Carstva i Osmanlija ublažavana ili barem drugačije modificirana, vjera u ispravnost ratovanja i svih postupaka koje primjenjuje oslobodilačka kršćanska vojska, rijetko je kada dopuštala unutarnju kritiku spram politike matičnih zemalja. Kronike ratnih zbivanja (u ovom slučaju kronika Kandijskog rata u Dalmaciji) bez sumnje su vrijedno vrelo o konkretnoj događajnici i svim pojedinostima rata, ali ujedno i izravno saznanje o motrištima njihovih autora. Često i sami izravni sudionici ratnih zbivanja i predstavnici određenog društvenog sloja ili skupine, države ili grada, njihovi su nam stavovi i razmišljanja – ma koliko oni bili individualni – ujedno i uvid u stanje opće svijesti i mišljenja jednoga vremena. Rat i bojevi, opsade i osvajanja, provale i pustošenja, pobjede i porazi, odnos spram pojedinih sukobljenih strana te poglavito poimanje časti, humanosti i morala, samo su neka od pitanja na koje nam brojnim konkretnim primjerima odgovara kronika Kandijskog rata u Dalmaciji iz pera šibenskog pisca Franje Divnića. Takva kronika nije iznimno niti jedino takvo djelo nastalo tijekom ili neposredno nakon izravnih ratnih događanja.² Slični su uradci nastajali s obje strane granica, stvarajući nam, sa svojim promišljanjima i predrasudama, sliku o jednom vremenu, ratu i ljudima zahvaćenim ratnim vihorima. U ovom prilogu nije moguće detaljno raščlaniti sve temeljne sastavnice Divnićeve djela. Tema ove raščlambe stoga je isključivo odnos pisca prema ratu, ratnim pothvatima i njihovim sudionicima te prema svim oblicima nasilja, okrutnosti i zločina koji su – u

2 Usporedi, primjerice djela: Brusoni, 1674; Nicolini, 1665; Santacroce, 1649; Valiero, 1679; Vermino, 1648.

najrazličitijim oblicima iskazivanja mržnje prema drugome – iskazani od strane obiju sukobljenih protivnika.

Franjo Divnić odvjetak je šibenske plemićke obitelji (podrijetlom iz Skradina), koja se u latinskim i talijanskim vrelima bilježi i imenima Diffinich, Difnich, Diphnic, Divinich, Divnich, Difnico i sl.³ Obitelj je imala važnu ulogu u povijesti grada Šibenika (ali i šire Dalmacije), a u vrijeme protuturskih ratova pojedini su se odvjetci istaknuli kao časnici u mletačkoj vojnoj službi. Primjerice, od 1570-ih godina djeluje Petar Nikola, zapovjednik utvrde Vrhpoljac kraj Šibenika i kapetan šibenskog okružja. Njegov je unuk Petar Antunov bio konjički kapetan u austrijskoj, a od 1645. godine u mletačkoj vojnoj službi. U mletačkim postrojbama posebne je zasluge stekao i Franjin brat Danijel, zapovjednik šibenskog okružja uoči Kandijskog rata i istaknuti sudionik šibenske obrane 1646. i 1647. godine.⁴

Šibenski patricij i povjesnik Franjo Divnić (Šibenik, 22. X. 1607. – Šibenik, 17. II. 1672.)⁵ stekao je naslov doktora obaju prava na Sveučilištu u Padovi. Od 1638. spominje se kao općinski pisar za hrvatski jezik (*canceliere della lingua illirica*). Za potrebe općine obavljao je dužnosti poslanika, a tijekom 1660-ih spominje se i kao sudac Velikog vijeća. Bavio se arheologijom te sustavnim prikupljanjem povijesne građe za potrebe monumentalnog djela Ivana Lučića Luciusa (*De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amsterdam 1666). Prema sadržaju pisama koje je Divnić upućivao Luciusu, može se zaključiti da je napisao povijest grada Šibenika, ali nam je danas taj rukopis izgubljen. Podatke o šibenskoj povijesti sadrži Divnićovo djelo *Informatione data all'Illustrissimo Eccell. Gerolamo Foscarami Procuratore di S. Marco e Provveditore Generale in Dalmazia et Albania sopra il Contado et Confini di Sebenico sino l'anno 1651* (rukopis pohranjen u Arhivu HAZU u Zagrebu), a istom je dalmatinskom providuru namijenjen i Divnićev spis *Memorie sulla Dalmazia* (rukopis u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Zbirka rijetkosti). Glavno Divnićovo djelo jest *Historia della guerra seguita in Dalmazia tra Venetiani e Turchi dall'anno 1645 sino alla pace e separatione de'confini*. Franjo Divnić umro je prije dovršavanja rukopisa, a oporučnom odredbom zadužio je brata Danijela da – uz Luciusovu pomoć – rukopis pregleda i dovrši. Danijel je uz Luciusovu pomoć rukopis dovršio, ali spis nikada nije bio tiskan, najvjerojatnije poradi kritika upućenih mletačkoj vladi glede uprave i načina vođenja rata. U zadarskoj Naučnoj knjižnici pohranjen je rukopis s Luciusovim ispravkama i dopunama, a

3 O obitelji Divnić i njezinim istaknutim pojedincima vidi podrobno tekstove u: HBL, 1993, 407-417.

4 Danijel Divnić istaknuo se i prigodom zauzimanja Klisa i Drniša. Nakon rata imenovan je soprintendantom u Drnišu (1670.), a imao je i važnu ulogu u mirovnim pregovorima glede mletačko-turskog razgraničenja u Dalmaciji. Podrobniji životopis vidi u: HBL, 1993, 409-410. (tekst: D. Kečkemet i T. Radauš).

5 Životopis Franje Divnića s potpunom opsežnom literaturom vidi u: HBL, 1993, 411-412. (tekst: D. Kečkemet i T. Radauš).

osim navedenog sačuvano je i nekoliko prijepisa (drugi rukopis u Naučnoj knjižnici u Zadru, Muzeju grada Splita, Sveučilišnoj knjižnici u Splitu, Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Arhivu HAZU u Zagrebu). Cijelovito djelo iz zadarskog rukopisa s Luciusovim bilješkama objavljeno je 1986. godine u hrvatskom prijevodu Smiljane i Duška Kečkemeta (Divnić, 1986).

"Povijest rata u Dalmaciji između Mlečana i Turaka od 1645. godine do mira i određivanja granica" posvećena je "presvijetlom i predičnom gospodinu Battisti Naniju vitezu i prokuratoru Republike Sv. Marka". Predgovor i posvetno slovo napisani su iz pera Danijela Divnića, kojega je brat Franjo oporučnom odredbom ovlastio da dovrši i za tisak pripremi rukopis. Predgovor je pisan uzvišenim stilom, s hvalospjevima u čast Prevedre Republike i njezinih postignuća u Dalmaciji, veličanjem mletačkih postrojbi i ratne vještine vojnih zapovjednika. Kao dragulj u nizu velikih pobjeda kršćanskih snaga u Kandijskom ratu ističe se opsada i osvajanje utvrde Klis, koji je sada "turska oholost" bila prisiljena prepustiti kršćanima (Divnić, 1986, 56). Najveći dio knjige zauzima kronika događanja tijekom Kandijskog rata u Dalmaciji iz pera Franje Divnića. Iz godine u godinu, iz mjeseca u mjesec i dana u dan, predstavljeni su svi relevantni ratni sukobi diljem istočnojadranske obale. Knjiga obuhvaća ukupno 24 godine rata i dvije godine sklapanja mirovnog sporazuma.⁶

Literarna vrijednost kronike nije velika: prevladavaju barokna kićenost i prenatrpanost stila, fraze i beskrajno duge rečenice. Ipak, u odnosu na brojne druge suvremenike (G. Brusoni), Divnićev je stil bitno jednostavniji, stvarniji i stiški čistiji. Divnić je i sam sudionik i suvremenik Kandijskog rata, a u pisanju djela oslanja se i na izravna svjedočenja sudionika i onovremene dokumente. Djelo je posebno vrijedno s obzirom na autorovo zanimanje za onovremenu ratnu strategiju (podrobni opisi opsada, bitaka i načina ratovanja uopće). Najpotresniji i najizražajniji dio kronike odnosi se na autorovo viđenje počinjenih zločina, nasilja i okrutnosti koji su učestalo bili iskazivani od obje sukobljavane strane. Suvremeni čitatelj može ostati zapanjen pred strahotnim posljedicama višedesetljetnog ratovanja u kojem se nižu slike spaljenih sela, porušenih crkava, izbjeglica bez ognjišta, povorki zarobljenika, otegot ratnog plijena, ali i odsječenih glava i rasporenenih utroba. Junaštvo i podvig mjerili su se – toga je Divnić predobro svjestan – brojem odsječenih glava, a jedna od najučestalijih taktika ratovanja (koju je sugeriralo i mletačko zapovjedništvo) svodila se na bezobzirnu pljačku i nasilje nad civilnim žiteljstvom. Rat kao istoznačnica za okrutnost, razaranje kao svakodnevlje i zločini kao govor mržnje teme su koje izbi-

6 Kronika je podijeljena na četiri knjige: prva obuhvaća razdoblje od početka rata do zauzimanja Obrovca (1647), druga od 1647. do osvajanja Klisa 1648. godine; treća seže do početka 1660. godine, dočim četvrta obuhvaća posljednju etapu rata (od 1660. do 1669. godine i zaključenja mira 1671. godine).

jaju – sugestivno i bez prikrivanja – na gotovo svim stranicama Divnićeve ratne kronike.

Kronika kandijskog rata dokument je jednog nemilog vremena koje pisac – kao njegov protagonist – nije mogao niti želio promatrati neutralno. Pristranost je stoga bila neizbježna, ona se provlači kroz cijeli tekst. Stavovi autora, ma koliko bili osobni, ujedno su (barem većim dijelom) i motrišta njegovog staleža, grada, zavičaja, ali i uljudbenog ozračja kojem pripada. Upravo nas Divnićevi stavovi, kada je riječ o središnjoj temi rada – zločinu i nasilju počinjenom u ratu – u sljedećoj raščlambi posebno zanimaju.

Prvi dio Divnićevih stavova o sukobljenim stranama u ratu usmjerit ću na njegov odnos prema kršćanima neprijateljskoj osmanlijskoj vojsci. Divnić Osmanlije opisuje klasičnim izričajem kršćanskih autora: osvajači sa Istoka su oholi, bahati, pohlepni, nadmeno sigurni u svoju moć i pobjedu. Njihova je vlast (poglavito prema kršćanima) tiranska, okrutna i bezobzirna. Predstavnici osmanlijske uprave u Bosni, ali i sami sultani, prikazani su istovjetnim osobinama kojima se pridružuju i podmitljivost, nepouzdanost, nepovjerenje, ali i sklonost za međusobne prijevare i konstantna prijetvornost. Osmanlije su barbarski narod suprotan i po svim svojim osobinama stran kršćanskoj civilizaciji. Nekoliko sljedećih primjera ilustriraju navedenu karakterizaciju. Primjerice, sultan Ibrahim "uzoholjen je uspješnim ishodom u osvajanju Krete" (Divnić, 1986, 71), dočim su manji uspjesi na dalmatinskoj bojišnici (zauzimanje sela Tinj 1646. godine) pobudili bahatost i oholost bosanskog paše Ibrahima (Divnić, 1986, 91, 103). U ohrabrenju svojih vojnika uoči novih napada na sjevernodalmatinskom ratištu general Foscolo 1647. godine Halil-bega Durakbegovića naziva "bahatim častohlepnikom" (Divnić, 1986, 111). Seid Ahmet-paša (bosanski paša 1656-1659. god.) odmetnik je, "čovjek iznad svega koliko škrt, toliko ohol", sklon "izmamljivanju velikih svota novaca od trgovaca" (Divnić, 1986, 241). U Divnićevoj karakterizaciji bosanskih upravitelja nije bolje prošao niti Mehmed-paša (bosanski paša 1670-1671. god.), "čovjek surova duha, razdražljiv i okrutan" (Divnić, 1986, 308). "Urođena oholost" kao temeljna osobina Osmanlija uzrok je, drži Divnić, njihovim kukavičkim uzmacima pred kršćanskom vojskom te su "sramotno uzimali i napuštali čak i ona mjesta koja bi se inače mogla junački održati, čak i nasuprot većih snaga" (Divnić, 1986, 174). Ničim utemeljena bahatost uzrok je, nadalje, što je osmanlijska vojska nerijetko klonula duhom i obeshrabrena prepuštala kršćanskim postrojbama vojnu inicijativu (Divnić, 1986, 198).

U sklopu bavljenja neprijateljskom vojskom, Divnić nemalu pozornost posvećuje i njihovom načinu ratovanja, iskazanom tijekom konkretnih bitaka u Kandijskom ratu. Osvajanja praćena okrutnim zastrašivanjem civilnog žiteljstva, bezobzirna pljačka i posvemašnje razaranja materijalnih dobara karakteristike su koje se pojavljuju – kada je riječ o osmanlijskim prodorima – kroz sve godine ratovanja u Dalmaciji. Primjerice, 1646. godine, uoči velike opsade Šibenika, Divnić navodi

kako je u šibensko Gornje polje "svakodnevno stizala rulja Turaka u blizinu naselja i često izazivala puškaranja"..., "a drugi zalijećući se u Donje polje zapališe crkve što su bile u raznim mjestima u polju..." (Divnić, 1986, 98). Ubrzo potom, pljačkajući predio oko Makarske, "Turci zapale selo Rogoznicu, uništavajući sve ognjem i mačem, bez ikakva obzira ni prema spolu ni dobi tih nesretnih stanovnika" (Divnić, 1986, 106). "Ognjem i mačem" osmanlijski su vojnici 1648. godine opustošili cijeli kninski kraj, "odvođeci bogat plijen u stoci" (Divnić, 1986, 166). Posebno su učestala osmanlijska pustošenja zadarskoga zaleđa u kojima je posebno stradavalo novodoseljeno morlačko stanovništvo (Divnić, 1986, 201, 219-220, 232, 261, 275).⁷ Slična događanja Divnić bilježi i kada je riječ o osmanlijskim prodorima u splitsko polje (Divnić, 1986, 218, 242-243), okolicu Kotora (Divnić, 1986, 219-220) te bližu okolice većine ostalih mletačkih uporišta duž istočnojadranske obale.

"Obični" pljačkaški pohodi često su se, svjedoče Divnićevi zapisi, pretvarali u okrutne zločine i masakr nad lokalnim stanovništvom. Kada su, primjerice, Osmanlije probili obranu utvrde Novigrad (1646. god.) i "ušli u naletu preko zidina barbakana u selo i u kaštel, okrutno su sasjekli na komade većinu garnizona i nekoliko mještana" (Divnić, 1986, 83). Nakon neuspjele opsade Klisa od strane kršćanske vojske (1647. god.), Osmanlije su "na brojnim motkama izložili glave" poginulih napadača. "Klicanjem su pokazivali znakove neuobičajenog veselja, a to je bilo izazvano time, što je stotinu njihovih konjanika iz Klisa razbilo i pretuklo tisuću naših pješaka koji su, izašavši iz Splita, zapalili naselje Klis bez potrebne pažnje i opreza i počeli pljačkati, pa ih je više od pedeset sasječeno na komade" (Divnić, 1986, 156-157). Koncem iste godine Osmanlije su okrutno obračunali i sa Perušićanima, iznenada ih napavši u njihovim kućama te su ovi "bili barbarski sasječeni" (Divnić, 1986, 162). Uz malo je koju dalmatinsku utvrdu tijekom Kandijskoga rata vezano toliko počinjenih okrutnosti i zločina kao za "ključ grada Splita" – utvrdu Klis. Tijekom jednog od združenog napada kršćanskih bojovnika na Klis, a koji je poradi neopreznosti i nediscipline napadača okončan neuspješno, Osmanlije su "navalili na nesredene i po mjestu raštrkane neprijatelje, te izvršili krvavo klanje. Napale su ih čak i žene oboružane kamenjem i noževima, iskaljujući okrutnost jednako na umirućima, kao i na mrtvima" (Divnić, 1986, 180).

Godine 1648. poginuo je svećenik Stjepan Sorić, legendarni sudionik Kandijskog rata u Dalmaciji. Nadvladani od brojnijeg neprijatelja, Sorićevi su vojnici bili "razbijeni i gotovo svi sasječeni na komade, uz tri stotine zarobljenih"... "Popu Soriću živome je barbarski oderana koža", dočim su ostalim morlačkim kapetanima

7 Primjerice, Divnić za 1665. godinu lapidarno, suhoparnim kroničarskim izričajem koji je već navikao na slična izvješća, upozorava na događanja u zadarskom kraju: "U Dalmaciji su u siječnju Turci poklali i zarobili velik broj Vlaha u zadarskom okrugu i opljačkali gotovo svu njihovu stoku" (Divnić, 1986, 275).

odrubljene glave (Divnić, 1986, 200). Istovremeno je trajao i pohod bosanskog beg-lerbega Derviša Mehmeta Skopljaka, čije su postrojbe napale Poljičane, koji su se sklonili u blizini Solina. Sa zarobljenim Poljičanima Osmanlije su postupili "kao s odmetnicima: mnoge su sasjekli na komade; četiri stotine su zarobili i zaplijenili gotovo svu njihovu stoku" (Divnić, 1986, 201).

Divničevi opisi osmanlijskih ratnih okrutnosti nastavljaju se zgražanjem nad mučnim događajima koji su zadesili franjevce na albanskom području. Ondje je (1649. god.) – u cilju zastrašivanja neislamskog pučanstva u pokrajini – sandžak naredio da se iz oratorija Sv. Pelegrina u Skadar dovedu fratri fra Giacomo Sernaro i Ferdinando d'Albisola, redovnici reformatori Sv. Vida, " i na pokladni petak u 22 sata dade ih nabiti na kolac u naselju do tvrđave, na veselje svih Turaka"... Obojici su "stavili kolac na leđa i vodili ih po naselju, uz bubnjeve, praćeni tisućama uvreda i pogrda do određenog mjesta gdje su neustrašivi u katoličkoj vjeri stavljeni na muke"... " Sandžak je naredio da tijela ostanu na kolcima tri dana, koje su vrijeme neki kršćani, a na njihovo čuđenje čak i neki Turci i Turkinje koji su ih poznavali kao Božje ljude, odlazili noću da odsijeku komade odjeće što su je imali na sebi"... "Osim njih bili su nabijeni na kolac topnik Lancia i svećenik Giorgio Gubiani, kojega će se ustrajnost uvijek pamtiti, kao i njegova preokrutna smrt. Tijelo mu je bilo probodeno kolcem kroz bokove, ali Turci su morali probušiti kožu na obje strane jer kolac, premda su dugo tukli, nije mogao prodrijeti. Uspravljen s tla živio je šest sati i izdahnuo uz pomoć dva puščana hica koji su, pogodivši ga u glavu, olakšali duši da poleti u nebo" (Divnić, 1986, 207).

Godine 1657., kada je intenzitet ratnih događanja u Dalmaciji postupno počeo opadati, Divnić bilježi nove okrutnosti osmanlijskih osvajača pri napadu na Bosiljinu. Zauzevši utvrdu, Osmanlije su se obračunali s malobrojnim preživjelim braniteljima "sijekući još okrutnije ostatke tih nesretnika, poklanjajući malom broju život". Divnić bilježi i junaštvo seoskog poglavara Jakova Jerkovića, "koji se s dva sina, ne predajući se, neustrašivo borio do zadnjeg daha, na čijem tijelu su se barbari iskalili, iščupavši mu srce, izložili ga u mjestu kao trofej natakuta na koplje" (Divnić, 1986, 246). Godine 1660., kao osvetu za sknavljenje grobova njihovih predaka u Vrani, Durakbegovići su potakli prodor i pljačkanje u okolici Šibenika. U sukobu sa žiteljima naselja Krapanj i Vrpolje, koji su se "srčano oduprli", Osmanlije su sasjekli više od četrdeset branitelja, a zatim na obližnjem Morinju "barbarski poklali čak i žene i djecu u kolijevci" (Divnić, 1986, 261).

Sveukupno promatrajući prethodno navedene izvratke iz kronike, Divničevi podaci o ratovanju Osmanlija mogu se promatrati kroz više razina. U slučajevima kada ih promišlja kao neprijatelje kršćana, njihove su temeljne odrednice negativne (oholost, okrutnost, prijetvornost). Kada govori o njihovom konkretnom vojnom sudjelovanju, opisi postaju dokumentarniji i suhoparniji, obilježeni stavovima onovremenog sudionika ratnih zbivanja. Osmanlijsko ratovanje u Dalmaciji i Boki

šibenski kroničar iznosi kroz niz konkretnih, faktografskih podataka koji se poglavito zadržavaju na učestalo korištenoj taktici ratovanja (upadi na neprijateljski teritorij, pljačka i odvođenje zarobljenika, ratni plijen, uništavanje materijalnih dobara i sl.). Na ovoj razini prikaza nema mnogo podataka o okrutnosti. Divnić osmanlijsku taktiku uznemiravanja neprijatelja drži prilično uobičajenom za ratovanje na pograničnim područjima. Konkretni zločini i okrutnosti osmanlijskih postrojbi zabilježene su vrlo izražajnim riječima u kojima se – pored autorovog nastojanja da zadrži ulogu objektivnog pripovjedača sa strane – iskazuje zgražanje nad postupcima prema kršćanima. Pokolji, okrutna smaknuća, odsjecanja glave, deranje kože, nabijanja na kolac, mučenja u cilju zastrašivanja i ponižavanja protivnika, zlodjela nad civilima (ženama, djecom i starcima) nosive su riječi koje predstavljaju epilog brojnih bitaka tijekom Kandijskoga rata na dalmatinskoj bojišnici. Divnić pritom ne troši previše riječi na opis situacije, kao niti na iznošenje vlastite prosudbe. Događaji i faktografija ovdje su dovoljno rječiti da je svaki popratni komentar suvišan. Svjedoči nam to i o uronjenosti suvremenika onodobnih ratnih događanja u vrijeme u kojemu je zločin bio sastavni dio svakodnevlja, a nasilje uobičajen način ratovanja.

Prikaz ratovanja i vojničkog kodeksa kršćanskih postrojbi u Divnićevoj je kronici potrebno promatrati kroz nekoliko odvojenih cjelina. U prvoj će biti riječi o piščevu stavu prema mletačkoj vojsci u cjelini odnosno prema njezinom općem značenju (kada je ona istoznačnica za postrojbe Republike Sv. Marka), potom će razmotriti autorovo viđenje branitelja kojima je uži zavičaj njihov grad odnosno regija (npr. posade pojedinih dalmatinskih gradova), a na kraju će se osvrnuti na prikaz ratnog učešća morlačkih postrojbi.

Pohvale upućene mudrosti mletačkih vojnih zapovjednika i izrazi štovanja prema vrsnoći mletačkih postrojbi iskazani su višestruko. Mlečani predstavljaju, navodi autor na samom početku knjige, "jedino predziđe brzoj i bijesnoj provali njihovih (osmanlijskih, op. a.) pohlepkih želja" (Divnić, 1986, 57). Mudra politika Prevedre Republike nastojala je održati mir s Osmanskim Carstvom, "sačuvati time svoje zemlje i dostojanstvo stare moći..." te "nisu ništa propustili ne bi li ga održali" (Divnić, 1986, 61). Međutim, kada su trublje rata postale neizbježne, Divnić ne zaboravlja napomenuti kako su mletački vojni zapovjednici i posebni izaslanici iz središnjice nastojali (iako pomalo prekasno) glede pojačavanja postojećih fortifikacija diljem dalmatinskih gradova (Divnić, 65-66, 68-69, 71). Tijekom ratnih događanja Divnić se više navrata povoljno izražava o vojnoj umješnosti mletačkih vojskovođa, poglavito generala Leonarda Foscola. Jednako tako, neskrivene pohvale upućene su i glavnom mletačkom pregovaraču glede utvrđivanja granica Giovanniju Battisti Naniju te kronika i završava napomenom da ga je – nakon povratka sa Porte – "Senat dočekao s velikim odobravanjem i pohvalio njegovu spretnost i mudrost s kojima je priveo željenom kraju jedan tako mučan i zamršen posao" (Divnić, 1986, 338). Iako poglavito spominje ratna djelovanja i junaštva mletačkih zapovjednika i vojskovođa,

posebno je zanimljivo Divnićevo spominjanje hrvatskog bana i znamenitog protuturskog vojskovođe Nikole Zrinskog (1620-1664). U kratkoj napomeni kojom zaključuje ratna događanja 1664. godine, Divnić navodi: "tada je nesretno okončao život, kako se govorilo ubijen od vepra, knez Nikola Zrinski, koji je svojim herojskim djelima izazivao strah među Turcima, a ugled u svijetu" (Divnić, 1986, 275).

Divnićeve stav načelno je promletački. Autorova kritičnost mnogo je gorljivija kada je riječ o ostalim kršćanskim vladarima koji prema pišćevoj prosudbi, osobne interese i težnju za ovladavanjem mletačkim stečevinama pretpostavljaju zajedničkoj protuturskoj borbi. Općenito gledajući, Divnić načelno hvali ratnu vještinu, mudrost i razboritost mletačkih vojnih zapovjednika, a mletačke postrojbe drži dobro pripremljenim i višestruko sposobnim za obavljanje i najtežih ratnih operacija diljem istočnojadranskih bojišnica.

Pregršt pohvala upućenih mletačkim postrojbama i njihovim visokim časnicima načelni su stav Franje Divnića. Ipak, marljivi kroničarski zapisi donose i niz pojedinih vezanih uz način ratovanja mletačke vojske u Dalmaciji, a koje nam otkrivaju i drugu, manje blistavu stranu djelovanja ratnika pod stijegom Sv. Marka. Iako se Divnić suzdržava od kritičkih promišljanja i iznošenja osobnih stavova, već i samo iznošenje faktografskih podataka u kojima se mletački bojovnici (ali i njihovi zapovjednici) nerijetko prikazuju u ne tako povoljnom svijetlu, dovoljno rječito upućuju zbog čega ovo djelo nije dobilo blagoslov mletačkih cenzora te je za stoljeća unaprijed ostalo u rukopisu. Primjerice, opisujući zbivanja u Šibeniku uoči osmanlijske opsade, Divnić izrijeком opisuje kako su svakodnevni prodori i pljačka neprijateljskog teritorija bili sastavni dio taktike ratovanja koju je promicao i poticao (šaljući u konkretne vojne akcije) upravo vrhovni stožer mletačke vojske.⁸ Nedisциплина mletačke regularne vojske u pojedinim okolnostima također je slabost koju Divnić neskriveno iznosi. Godine 1647., prigodom napada na Skradin, udružene snage mletačkih postrojbi i domaće vojske prepustile su se nemilom haranju okolice grada ("zanemarili napredovanje i haraćili na sve strane", Divnić, 1986, 124). Nered koji je zahvatio borbene redove zauzete pljačkanjem iskoristila je osmanlijska posada u Skradinu i uspješno obranila grad. Taktiku ratovanja u kojem je razaranja i pljačka glavni psihološki čimbenik zastrašivanja protivnika primjenjivali su – navodi Divnić – general Foscolo i providur Pisani i u idućim mjesecima uspješnog ratovanja na sjevernodalmatinskom bojištvu. Primjerice, osvojena utvrda Tinj smjesta je popaljena i porušena s okolnim kućama (Divnić, 1986, 129), jednako kao i Vrana koja je – nakon što je osmanlijska posada savladana – barutom dignuta u zrak i onosposobljena za vojnu i civilnu uporabu (Divnić, 1986, 133). Godine 1648., nakon što

8 "...generalni providur konjice Marc'Antonio Pisani nastojao je zalijetanjima na neprijateljski teritorij na granicama zadarskog područja svakodnevnim pljačkama nanijeti štetu neprijatelju i odvratiti mu pažnju" (Divnić, 1986, 103)

je osvojen grad Skradin, Foscolo je dao da se "poruše dvije utvrde i džamija u Skradinu". Odmah potom prispio je sa svojim vojnicima u Šibenik, "gdje je bio dočekan i prihvaćen uobičajenim klicanjem i odobravanjem" (Divnić, 1986, 175). Rušenje osmanlijskih utvrda i gradova bio je – Divnić to ne dovodi u pitanje – strateški cilj koji se nije mogao izbjeći. Jednako tako, faktografski suhoparno i bez osobnog stava šibenski kroničar navodi Foscolove naredbe kojima su se – kako pogranični krajevi ne bi mirovali – u njih gotovo svakodnevno upućivale morlačke postrojbe predvođene domaćim zapovjednicima. Njihov je način ratovanja i cilj redovito bio isti: prodor u dubinu neprijateljskog teritorija i nanošenje materijalne štete protivničkoj vojsci i civilima. Pljačka i razaranje riječi su koje se ovdje najčešće koriste, ali – moramo to zapaziti – bez neke negativne sugestije od samoga autora (Divnić, 1986, 165-166). Nepouzdanost plaćeničkih postrojbi, koje su imale nemalog udjela u mletačkom ratovanju u Dalmaciji, iskazivana je čestim pobunama i izljevima razalarenog ponašanja. Tako su, primjerice, plaćenici smješteni u Šibeniku (uoči osmanlijske opsade), poradi sporog pristizanja njihovih plaća iz Mletaka, "istrčali na obalu u luci, pljačkajući sve namirnice i trgovačku robu što su je tu zatekli. Ušavši zatim u grad, s jednakim su bijesom poharali nekoliko građana i pokrali neke dućane" (Divnić, 1986, 142). Slični su se događaji zbili i u Trogiru i Splitu 1648. godine, gdje su plaćenici (pješaštvo) započeli "pljačkati što su stigli" te bi se sve "pretvorilo u teški izgred, da im neki građani nisu dali nešto novca i umirili ih" (Divnić, 1986, 192).⁹

Neprijeporno važnu sastavnicu profuturske obrane u Dalmaciji činile su posade sastavljene od građana pojedinih mletačkih prekojadranskih komuna. Iako najčešće nije bila riječ o profesionalnim vojnicima obučenim za ratna iskušenja već o pričuvnim sastavima (gradske straže, redarstvo i sl.), njihovi doprinosi u otklanjanju osmanlijske opasnosti činjenica su koju Divnić nerijetko (i s ponosom) ističe. Iako u vojnim akcijama nisu sudjelovali u tolikoj mjeri kao profesionalne mletačke postrojbe odnosno vojno djelatno morlačko stanovništvo, građani su u više navrata korišteni za obavljanje raznih, opsegom manjih vojnih pothvata. Da se katkada radilo i o običnim provalama, praćenim pljačkama i razaranjem, svjedoči nekoliko konkretnih navoda iz Divnićeve kronike. Primjerice, 1647. godine zapovjednik domaćih postrojbi, Šibenčanin Franjo Draganić poduzima napad na neprijateljske položaje u šibenskom zaleđu te "da se ne bi vratio bez koristi, opljačka selo Grabovce i s velikim plijenom vrati se u Šibenik" (Divnić, 1986, 111). Istodobno šibenski knez Tommaso Contarini (1646.-1647. god.) upućuje prema mjestu Zlosela (današnji Pirovac) domaće vojne glavare Bartola Gelisea i Josipa Theodosija, kako bi pod svoju vlast podvrgli ondje nastanjeno morlačko stanovništvo. Pobjedivši jednu

9 Slični problemi s plaćenicima zabilježeni su i 1660. godine u Kotoru, Klisu i Splitu (Divnić, 1986, 259).

zaostalu osmanlijsku jedinicu, mletački su časnici poharali naselje Velim, "znamenito po džamiji i brojnim vrijednim zgradama, i popalili ga" (Divnić, 1986, 130, 134).

Opsada Šibenika 1647. godine iziskivala je od domaćeg, gradskog žiteljstva, dodatno pregnuće i požrtvovnost. Psihološka potpora braniteljima dolazila je od samoga stanovništva koje se, nerijetko u beznadnim situacijama, odupiralo snažnim moralnim oružjem – smijehom: "Tog dana, i to je shvaćeno kao odličan predznak, osim što su onesposobili jedan turski top, žene koje su nosile našima u rovove municiju i hranu, izrugivale su se neprijateljima, ne samo pogrđnim riječima, pljuvanjem i stisnutim šakama, nego su pokazujući gole sramotne dijelove tijela ismijavale barbare; također je mnoštvo djece štapovima, zastavama od papira i od rubaca predvodilo baruna (Christopha Marina Degenfelda, op. a.), dok je jašući pregledavao položaje, rugajući se vikom i prijetnjama neprijateljima, bodrilo braniocima i pljeskalo barunu. Takvim šalama nije se prestalo svakodnevno ismijavati Turke" (Divnić, 1986, 144-145).

Elitne domaće postrojbe činili su *Croati a cavallo* – hrvatska laka konjica (*cavalleria leggiera*) – predvođena domaćim časnicima, odvjetcima istaknutih plemićkih obitelji iz dalmatinskih gradova. Njihov je udio u Kandijskom, ali i ostalim stoljetnim mletačko-turskim ratovima, bio od iznimne važnosti, a njihova vojna vještina, hrabrost i konkretni doprinosi donosili su im brojna priznanja i nagrade. U Divnićevom djelu izrijekom se spominju pothvati u kojima je hrvatska laka konjica imala važnost glavnog sudionika. Ipak, ne zaboravljajući riječi pohvale za njihove nemjerljive zasluge, Divnić i u njihovom načinu ratovanja opaža karakterističnu ratnu taktiku vojski s obje strane granice: zastrašivanje, pljačka i razaranja. Tako su, primjerice, istaknuti domaći zapovjednici u sjevernoj Dalmaciji, Marko Crnica i Franjo Posedarski, poduzimali, predvođeci domaće snage, višekratne pohode na osmanlijske stečevine u zadarskom zaleđu. Godine 1647., u samom jeku rata, prelaze Obrovački kanal, te spaljuju sela Otišinu i Karin, prethodno napuštene od osmanlijske posade (Divnić, 1986, 127). Nedugo potom spaljeno je i napušteno mjesto Tinj kraj Biograda (Divnić, 1986, 129). Nakon zauzimanja Nadina hrvatska konjica predvođena Mihovilom Cruttom temeljito je poharala to važno neprijateljsko uporište u zadarskom zaleđu (Divnić, 1986, 131-132). Cruttine postrojbe spominju se iste godine i pri opsežnim napadima na osmanlijske položaje kraj Splita. Zauzimanjem utvrde Solin spaljene su fortifikacije koje su Osmanlijama mogle koristiti u nastavku ratovanja. Mjesto je doskora potpuno onesposobljeno za stanovanje (kako civila, tako i vojnih posada), dočim su na rijeci Žrnovnici porušeni mlinovi (Divnić, 1986, 137). Istodobno, u nastavku vojnih operacija, Franjo Posedarski se sa svojim odredima "zaletio u blizinu Knina, opljačkao i popalio selo Žegar i zaplijenio mnogo roblja i stoke" (Divnić, 1986, 138). Iduće godine, odmah po osvajanju Drniša, Cruttini vojnici su, "premda bez zapovijedi, ušli u grad i zatekavši unutra pašu pro-

gonili su ga pušćanom paljbom. Kad je pristigao ostatak vojske, poharali su grad, našavši velike količine dvopeka, žita i stočne hrane" (Divnić, 1986, 170).

Domaće postrojbe bile su tijekom cijelog Kandijskog rata uključene u vojno protutursko djelovanje u Dalmaciji te je njihovo sudjelovanje zapaženo u gotovo svim važnijim bitkama. Slično kao i morlačke postrojbe (iako ne toliko učestalo), njihovi su ih zapovjednici predvodili u pohodima na osmanlijski teritorij. Cilj njihovog djelovanja u tim je primjera istovjetan: zastrašivanja protivnika, uništavanje njegove imovine, pridobivanje katoličkog žiteljstva na mletačku stranu i razaranje svih materijalnih uporišta kako ona ne bi kasnije bila iskorištena od samih Osmanlija. Takve pohode, nerijetko obilježene pljačkom i razaranjem, Divnić utvrđuje kao činjenicu, ne navodeći pritom bilo kakav komentar. I ovdje, kao i u nekim prethodno iskazanim primjerima, Divnić na ponašanje pojedinih vojnih postrojbi u toku rata gleda kroz prizmu onovremene realnosti u kojoj je dozvoljeno primijeniti (gotovo) sve postupke koji ugrožavaju neprijatelja i doprinose ostvarenju ukupne pobjede.

Govor mržnje i nasilja najizrazitije se u Divnićevoj kronici iskazuje u opisima vojnih akcija koje – uglavnom po nalogu mletačkih zapovjednika – provode morlačke postrojbe diljem Dalmacije. Tijekom svih ratnih godina morlačke su postrojbe, predvođene domaćim zapovjednicima (serdarima, harambašama) imale značajnu ulogu u mletačkim protuturskim vojnim akcijama diljem dalmatinske bojišnice. Morlaci su najčešće jedina udarna snaga koja zalazi duboko u neprijateljski teritorij s ciljem zastrašivanja neprijatelja. Njihov je način ratovanja drastičan, beskompromisan i prije svega okrutan, a njihova mržnja i netrpeljivost prema Osmanlijama dobro je iskorištena (od strane mletačkih vlasti) za provođenje okrutnih mjera protiv neprijateljskih vojnika i civila. Prizor koji se javlja već početkom rata u Dalmaciji (1646. godine), kada su, primjerice, stanovnici sela Sukošan kraj Zadra, izašli nasuprot neprijatelju, "poharali i popalili nekoliko turskih sela, pa se sa zarobljenicima i stokom vratili nepovrijeđeni svojim kućama" (Divnić, 1986, 82), samo je jedan u nizu tipičnih i uobičajenih prizora koje susrećemo na stranicama Divnićevih ratnih zapisa. Mletačka vlast, i sama poticatelj morlačkih pohoda na osmanlijski teritorij, nagrađivala je – kada je to smatrala potrebnim – odanost i neospornu hrabrost morlačkih vojnika. Tako su 1647. godine, postrojbe svećenika Stjepana Sorića i Franje Posedarskog zauzele Gračac, poharale ga i spalile do temelja. "Kao nagradu za to, Senat je Soriću i Posedarskom darovao svakome po zlatan lanac, a najhrabrijim harambašama nekoliko zlatnih prstena" (Divnić, 1986, 142-143). Nedugo potom Sorićevi se Morlaci "iskazuju" i pri pustošenju kninskog teritorija, koji su temeljito "opljačkali i zapalili nekoliko sela, srušili most na rijeci Krki kraj Neucena i vratili se vodeći nekoliko zarobljenika s više od šest tisuća sitne i osam stotina krupne stoke" (Divnić, 1986, 162, 165). Sklonost pljački, nedisciplinarnost i oglušivanje o zapovjedi nadređenih karakteristike su koje Divnić nerijetko zapaža opisujući način ratovanja Morlaka, zamjerajući im i pripisujući krivnju za neuspjele

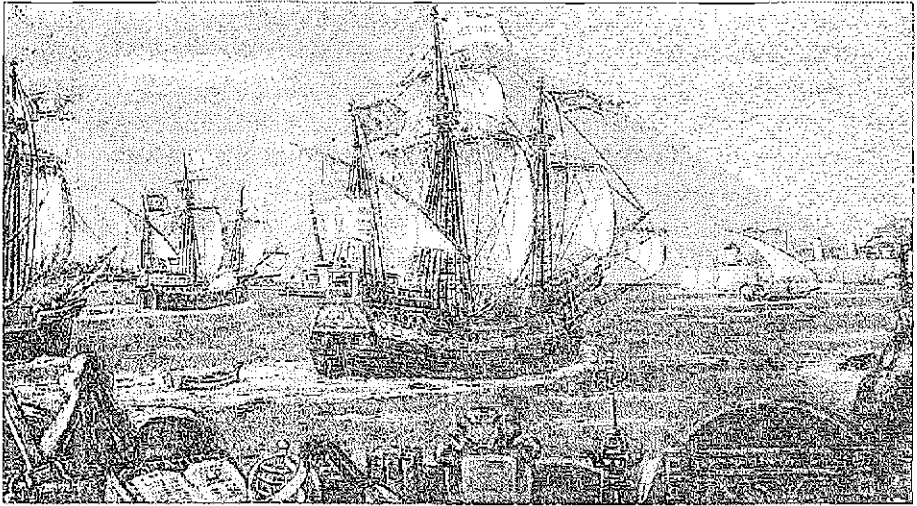
ratne operacije. Primjerice, prigodom pokušaja zauzimanja drniškog područja, Sorićevi Morlaci zatekli su ondje mnoštvo civila (također morlačkog stanovništva), koji su provodili stoku na šibenski teritorij. Ne poštujući vojne zapovjedi, Morlaci su "počeli otimati i krasti stoku tih jadnika, premda su bili njihova rodbina i prijatelji" (Divnić, 1986, 167-168). Ništa boljima nisu se, bilježi Divnić, morlački vojnici pokazali i pri neuspjeloj opsadi Knina 1654. godine. Tada su, nakon što je uslijedilo povlačenje kršćanskih postrojbi, Morlaci sami "orobili i pobili" dio pripadnika talijanskih i prekoalpskih postrojbi (Divnić, 1986, 230).¹⁰ Nedisciplinarnost je uzrok i pogibije nekolicine istaknutih morlačkih vođa te kao zoran primjer opisuje ne baš junačku smrt kotarskog serdara Filipa Smiljanića 1656. godine. Smiljanić je, vraćajući se "sa Cetine s nešto plijena", "ponesen mladenačkom vatrenošću i obilatim vinom što ga je toga dana popio u kući prijatelja, zametnuo tuču s jednim vojnikom koji je stražario na obali kod lada s kojima su se on i njegovi ljudi trebali prevesti na drugu stranu luke da prosljede put prema Zadru, oteo je iz ruku vojnika "brandistocco" i tukao ga njime. Kad ga je oborio na tlo i dalje ga napadajući, jedan drugi mu je zabio mač u bok i ubio ga" (Divnić, 1986, 234).

Udio u pljačkaškim pohodima imali su i seljaci sa pograničnih područja. Posebno se to, ističe Divnić, odnosi na seljake iz sela zadarskog područja, koji su "navikli na otimačinu". Godine 1657. "pošli su na Kvarner i krađama i pljačkanjem harali po tamošnjim mjestima, kao da su neprijateljska". Kada su ih pohvatali ratni brodovi i privremeno smjestili u rapski zatvor, "stotina njihovih seljaka ih je noću, popevši se preko zidina i provalivši u zatvor oslobodila, ne sustežući se čak pucati iz arkebuza na pretorsku palaču dok je rektor pozivao građane u pomoć, koji se zbog straha nisu usuđivali iz svojih kuća. Na povratku su s gnusnom podlošću pokušali i zlostavljati koga god su sreli na otoku". Iako su potom rapski građani nastojali da se ovi nemili događaji sankcioniraju, Divnić izriječno napominje da se "s obzirom na tadašnje ratne prilike, zbog manjeg zla, ništa nije poduzelo" (Divnić, 1986, 240-241).

Iako se njima posebno ne bavi, Divnić u više navrata spominje i "pothvate" hajdučkih četa uzduž dalmatinske i bokeljske bojišnice. Tako su tijekom početnih godina rata (1647. god.), nakon što su započeli ratni sukobi, hajduci u više navrata napali i opljačkali ("presretali, hvatali i ubijali ih") osmanlijske trgovce koji su putovali u pravcu Dubrovnika. Jednako su tako na moru napadali i Peraštani, "koji su u to doba ubili nekoliko židovskih trgovaca, oduzevši im brod s robom što su je vozili u Veneciju" (Divnić, 1986, 140).¹¹

¹⁰ Za krajnju je osudu, nastavlja Divnić, i ponašanje morlačkog stanovništva iz zaleđa prilikom velike trešnje u Dubrovniku 1667. godine. Stanovnike iz zaleđa doveli su dubrovački plemići da "iz ruševina oslobode ranjene i sahrane mrtve", ali su ovi "bez nadzora i uz pratnju nekolicine bezumaika nastojali pokrasti novac, zlato, srebro i ono najdragocjenije što im je dolazilo do ruku; a da bi otklonili svako ometanje i otpor, barbarskom su okrutnošću potpalili nesretni grad na više mjesta, tako da je tijekom nekoliko dana bespomoćno gorio" (Divnić, 1986, 280-281).

¹¹ O peraškim hajducima Divnić iznosi opću ocijenu (1665. god.): "Hajduci koji su boravili u Perastu,

V kandijski vojni so beneške ladje uporabljale tudi dubrovniške praporje, da bi preslepile Turke.
In the Candiot war, Venice's ships used also the Ragusian flags to blind the Turkians.

Pljačkaški pothvati, pračeni s više ili manje okrutnih postupaka, stalnost su koja je, prelistavajući Divnićevu kroniku, predstavljala uobičajeni način ratovanja u sklopu kojega su morlačke postrojbe bile samo jedna, ali ne i jedina sastavnica. Razbojstva počinjena tijekom takvih vojnih pothvata činjenica je uvjetovana ratnim prilikama i vremenom koje ne dopušta obzir prema neprijatelju. Granica koju se ipak, a to Divnić dobro uočava, ne smije prijeći, jest iskorak u okrutnost i zločin iz kojih progovara jezik mržnje koji nema nikakvih susprezanja prema protivniku. Okrutnosti počinjene u Kandijskom ratu u Dalmaciji, o kojima svjedoče brojne stranice Divnićeva djela, najizrazitije su iskazane tijekom opsade važnog osmanlijskog uporišta Klis. Stranice posvećene govoru mržnje s obje strane svjedočanstvo su jednoga nemilog vremena i ljudi u njemu i zorno progovaraju o dobu u kojemu su granice vojničke časti, viteštva i ratnog kodeksa učestalo prekoračivane.

Neskriveni govor mržnje i jasne poruke neprijatelju iskazane su već u pripremnim akcijama za osvajanje Klisa. Morlački vojnici, u velikoj mjeri uključeni u opsadu ove utvrde, uspješno su potisnuli osmanlijske postrojbe na području Dugopolja, "mnoge poubijali i ranili i natjerali u bijeg". "Stoga nabiju mnogo turskih glava na motke i pokažu ih opsjednutima, da bi ih, kad shvate da je razbijena očekivana pomoć, privoljeli predati mjesto" (Divnić, 1986, 182). Opkoljene Osmanlije, nakon što im je

navikli su otimačinama namositi štete ne samo u turskoj zemlji, nego i napadati i pljačkati otomanske trgovce koji su išli u dubrovačku skelu" (Divnić, 1986, 275).

propala nada u pomoć izvana, odlučili su se na pregovore s ciljem postizanja časnih uvjeta predaje. Dogovori o predaji Osmanlija (vojnika i civila) provedeni su, prema Divniću, nedovoljno jasno i bez potrebnih garancija da će se svaka od sukobljenih strana držati utanačenog dogovora. Stoga su, već pri prvom ulasku kršćanskih postrojbi u utvrdu, započeli incidenti koji će kulminirati masakrom nad poraženim neprijateljem. Kliški stanovnici, vjerojatno nedovoljno jasno obaviješteni o uvjetima predaje (koja im je trebala jamčiti sigurnost od osvete vojnika), čim su ugledali kršćanske vojnike kako ulaze u utvrdu, započeli su ("zahvaćeni iznenadnim strahom") skakati sa zidina kako bi se spasili bijegom. Ponižavanje neprijatelja nastavlja se i u idućim prizorima: "u isto vrijeme neki od naših, obuzeti haranjem, zlostavljali su te bijednike i pljačkali ih bez ikakve milosti. Dok se s te strane gledalo obuzdati toliku drskost, jednako se postupalo s Turcima koji su prolazili između dva reda vojnika i njihovih časnika. Umjesto da štite te jadnike, otimali su im ono vrijednije što su imali na sebi, tako da je i samom sandžaku skinut ogrtač i oduzet turban s glave" (Divnić, 1986, 188). Nastavljajući podroban opis kliških događanja koja su uslijedila po predaji utvrde, Divnić nedvosmisleno ukazuje kako je nastupio trenutak u kojemu je bilo nužno, sjedeći temeljne kodekse ratovanja, s poraženim neprijateljem postupati časno i humano. Prizori izlaženja ranjenih osmanlijskih vojnika, jaurci žena i djece koji su napuštali utvrdu ispunjeni strahom pred neizvjesnom sudbinom, "izazivali su samilost svakoga tko u grudima nije imao kamen" (Divnić, 1986, 188-189). Incident je uslijedio kad se osmanlijski aga Ahmed Baraković kojega su, teško ranjenog, iznosili iz utvrde, vidjevši nekolicinu ondje prisutnih Poljičana i Primoraca (njegovih dojučerašnjih podanika), obratio istima pogrdnim riječima nazvavši ih izdajicama sultana i zaprijetivši im skorom osvetom. Potaknuti time, a prisjećajući se i zlostavljanja koja su trpjeli kao osmanlijski podanici, Poljičani i Primorci, potpomognuti ostalim Morlacima, "napali su ga i sasjekli na komade skupa s obitelji, iščupavši mu srce". "Pobili su još više od tristo nesretnika koji su ga pratili" (Divnić, 1986, 189). Zgražajući se tim postupkom iz kojega je progovarao "zvjerski gnjev", Divnić opisuje nastavak "nečuvanih okrutnosti" koje su uskoro počinili neobuzdani Morlaci. Osokoljeni uspješno izvršenom osvetom nad agom Barakovićem, potaknuti mržnjom prema osmanlijskom neprijatelju i uvjereni u pravednost svojih postupaka, Morlaci su nastavili sa zločinima koje niti regularna vojska nije uspijevala obuzdati. Nakon što se iz madraca u kojem je Baraković ležao rasulo nekoliko zlatnika, započela je bezumna pljačka nad Osmanlijama koji su napuštali tvrđavu. Nesmiljenim pljačkama pridružili su se i brojni ostali vojnici u sastavu mletačkih i plaćeničkih postrojbi, "ne uzdržavajući se otimati s grudi jasnih majki i iz ruku nesretnih očeva nejaku dječicu. Drugi su, opazivši da se u utrobi jednog Turčina, presječena poprijeko, našlo nekoliko dukata što ih je taj jadnik bio progutao da ih sačuva od grabeža pobjednikâ, rasporeli su utrobe tih žalosnih leševa i nečovječnom surovošću i pohlepom pretraživali ima li im u crijevima novca ili

dragulja. Neki su uživali derati kožu smaknutim Turcima, upotrijebivši njihovu kožu kao poveze (obojke), vrpce i remene. Nisu izostala ni silovanja, bez ikakva obzira na dob, spol i stanje, te sve u svemu, nije izostavljeno ni jedno bezumlje" (Divnić, 1986, 188-190). Tek je intervencija generala Foscola, iako poprilično zakašnjela, spriječila da masakr nad poraženima ne bude potpun. Divnićev opis kliškog osvajanja i zločina nad zarobljenim civilima i vojnicima dovoljno je rječit. Ipak, činjenica da su tijekom i nakon zauzimanja Klisa počinjene nebrojene okrutnosti bila je zasjenjena oduševljenjem cijele kršćanske Europe koja je slavila novu veliku pobjedu kršćanskih bojovnika. U Mlecima je, navodi Divnić, na vijest o padu Klisa nastalo "neizrecivo veselje". "Stoga je uz sudjelovanje dužda i Senata u duždevoj crkvi patrijarh otpjevao svečanu misu i odao Bogu dužnu zahvalnost. Zatim su uslijedila čestitanja ambasadorâ stranih vladara. Foscolo je nazvan braniteljem Domovine, a ostali predstavnici i vojskovođe pohvaljeni su prema zaslugama svakoga pojedinog" (Divnić, 1986, 192). Sve je, lapidarno navodi Divnić, okončano općim slavljem, podjelom priznanja i nagrada, čestitkama i iskazivanjem zadovoljstva zbog uspješno okončane ratne etape protiv Osvajača sa Istoka. Pokolje, kako kliške, tako i one počinjene diljem drugih bojišta, nitko nije spominjao, a svijest o potrebi provođenja istrage zbog počinjenih masakara nad civilima nakon predaje grada jednostavno nije postojala u razmišljanjima onodobnih političkih i crkvenih autoriteta.

U epilog Kandijskoga rata u Dalmaciji možemo u sklopu ovih razmatranja uključiti i politiku mletačkih zapovjednika prema domaćim, poglavito morlačkim postrojbama, a koja se iz korijena mijenja nakon završetka ratnih operacija 1669. godine. Žiteljstvo koje je tijekom rata služilo kao udarna snaga i izvršitelj vojnih operacija od kojih su mletačke regularne postrojbe zazirale, te koje se u dugim ratnim godinama naviklo na pljačkašku privredu kao na unosan izvor zarade, odjednom je – poradi nediscipline i nevoljkosti da promijeniti način života – postalo kočnicom u uspostavi mletačko-turskog mirovnog sporazuma.¹² Morlački glavari će tijekom idućih mjeseci uzaludno obilaziti predstavnike mletačke vlasti u Dalmaciji, dopirati čak i do samoga Senata, a s ciljem da Republika izvrši barem dio zadanih obećanja (podjela zemlje u novoosvojenim krajevima, široke povlastice, samouprava). Odgovor Senata rječit je i sam za sebe govori o stavu mletačke središnjice prema još donedavno toliko potrebnim i korisnim vojnicima: "Smatrajući Senat da nije vrijeme da se tako neprilične molbe otvoreno odbiju, dao im je na znaje da su se uistinu mogli uvjeriti u odličnu naklonost Republike prema njihovim zaslugama, što je do sada potvrđeno dokazima: da će i njihovim sadašnjim molbama Senat posvetiti dužna razmatranja i poduzeti odgovarajuće odluke u nakani da ih što više utješi kao

12 "A kako se bojalo da se Vlasi i hajduci, tijekom tako dugo vremena navikli prihvatiti hranu otimačinama i pljačkanjem, od toga neće moći lako uzdržati, bilo je po naređenju Senata, uz objavu mira, uz veoma stroge kazne ubuduće svakome zabranjeno iskazati ikakav znak neprijateljstva prema sultanovim podanicima i njihovim dobrima" (Divnić, 1986, 293).

podanike dokazane odanosti i vjernosti. Dali su da im se podijeli određena količina žita, i poklonivši im nekoliko zlatnih lanaca, nagovorili su ih da otputuju" (Divnić, 1986, 297).¹³ Takvim je, i kod Divnića ne baš dobro prihvaćenim stavom mletačke središnjice, okončana jedna etapa iz bogate povijesti ratovanja morlačkih postrojbi u jednom od najkrvavijih protuturskih ratnih sukoba u Dalmaciji.

Kandijski rat u Dalmaciji višegodišnji je ratni sukob koji je predstavljao nastavak stogodišnjih protuturskih borbi na širem dalmatinskom području. Po svojem trajanju i intenzitetu Kandijski je rat – to potvrđuju brojna vrela – bio jedan od najkrvavijih protuturskih pothvata kršćanskih postrojbi u ovom dijelu Europe. Ratni zapisi Franje Divnića, odvjatka ugledne šibenske patricijske obitelji čiji su članovi imali zapaženu ulogu u protuturskim događanjima tijekom XVII. stoljeća, izvorno je i izravno svjedočanstvo jednog nemilog vremena čije su posljedice ostavile na dalmatinskom prostoru dugotrajni pečat. Posvećena razaranja i uništenja materijalnih dobara, zatiranja kulturnih spomenika i vjerskih zdanja te nebrojeni masakri i teško pojmljive okrutnosti nad protivnikom bili su svakodnevni jezik mržnje među zaraćenim protivnicima. Stanovništvo pograničnih područja, koje je u rijetko mirodopsko vrijeme pokušavalo – mimo službenih zakona i proklamacija onih koji njima vladaju i formalno ih štite – uspostaviti barem osnovne uvjete za suživot i normalno odvijanje životnoga tijeka, u ratnom vihoru postaje jedan od provoditelja okrutnosti i zločina. Govor mržnje, netrpeljivosti i netolerancije prema neprijatelju (dojučerašnjem susjedu) u konkretnim ratnim prigodama dostiže, zorno o tome kazuju stranice Divnićeve kronike, razmjere koji se otimaju nadzoru i nerijetko (epilog predaje Klisa) prerastaju u potpunu destrukciju. Šibenski kroničar pri tom jasno razlučuje dopušteni način ratovanja, neophodan u ratnim sukobima onoga vremena. O gotovo svakodnevnim upadima na protivnički teritorij, uz popratno haranje i uznemiravanje (zastašivanje) protivnika, Divnić govori uobičajenim neutralnim i čak suhoparnim govorom u kojem nema iznošenja osobnog stava. Riječ je o taktici koju potiče mletačko vojno zapovjedništvo, a konkretno najčešće provode domaće (morlačke) postrojbe te koja je sastavni dio protuturskog ratovanja na granici. Međutim, kada je riječ o konkretnim opsadama gradova i bitkama, tijekom kojih se iziskuju drugačija pravila vojničkog ponašanja (disciplina i podložnost nadređenima, podređivanje uskih osobnih interesa općim ciljevima), Divnić prelazi u oštru kritiku svih onih čimbenika koji su

13 Problem morlačkih vojnika (poglavito hajduka iz Boke) Republika je pokušala riješiti njihovim preseljenjem u Istru, gdje su im dodjeljeni neobrađeni zemljišni posjedi i dane određene povlastice. Neprilagodnost poljodjelskom načinu života, nenaviklost na novu sredinu i stalni sukobi sa starosjediocima i predstavnicima mletačke vlasti, bili su logična posljedica ove, uglavnom neuspješne mletačke metode rješavanja gorućeg pitanja Morliaka (Usp. Divnić, 1986, 326, 328).

– ovisno o situaciji – doprinosili negativnim ishodima pojedinih vojnih operacija. Kada je, napokon, riječ o odnosu prema poraženom neprijatelju, Divnić na podrobnom opisu kliškog masakra neskriveno iznosi svoj stav koji prije svega počiva na načelima humanosti, morala i strogog poštivanja ratnih pravila. Pojednostoj kliškog pokolja, ali i okrutnosti iskazane s obje strane tijekom ratovanja u Dalmaciji i Boki, a koje Divnić ne ostavljaju hladnim promatračem, stoga su i najekspresivniji dijelovi kronike Kandsijskog rata u Dalmaciji. Govor mržnje izrečen kroz otvorene okrutnosti i zločine otvara nam, u trenutku kada nastupi epilog, samo nova pitanja koja onodobna javnost nije postavljala – problem odgovornosti, kažnjavanja i osude onih koji, iako izravno odgovorni – nisu uspjeli (a često nisu niti pokušali) spriječili eskalaciju nasilja i provođenje konkretnih zločina. Umjesto toga, ne bez blage ironije navodi i sam Divnić, njih je u mletačkom senatu čekao pljesak vijećnika, javno priznanje i dodjela prestižnih naslova. Domaći su, pak, protuturski ratnici, proslavljeni sudionici nebrojenih bojeva, trajan spomen nalazili u ciklusima narodne epike odnosno usmene književnosti iznjedrene na područjima u kojima su protuturski ratovi predstavljali stvarnost dugog vremenskog trajanja. Vuk Mandušić, Stjepan Sorić, kotarski serdari Smiljanići i brojni drugi manje ili više poznati junaci narodnih predaja, proslavljani su u deseteračkim stihovima po kriteriju u kojem se podvig vrednuje brojem odsječenih osmanlijskih glava. Poharana i zapaljena neprijateljska sela, zarobljenici i ratni plijen i krvave sablje s osmanlijskim glavama, uspjesi su koji poprimaju obilježja junačkoga djela. Ujedno su i znakovlje stvarnosti iz jedne neponovljive povijesne etape dalmatinske prošlosti, svjedočanstvo o ljudima u ratu i ratu kao odrednici za ponašanje u kojem mirodopski zacrtana pravila gube svaku istinsku vezu s realnošću.

CRIME OR HEROISM? – CANDIOT WAR IN DALMATIA ACCORDING
TO THE CHRONICLE BY FRANJO DIVNIĆ, ŠIBENIK HISTORIAN

Lovorka ČORALIĆ

Croatian Institute of Historical Research, HR-10000 Zagreb, Opatička 10

e-mail: lovorka@misp.isp.hr

SUMMARY

The Candiot (Cretan) War (1645-1669) is considered one of the most decisive war conflicts in the history of the Early Modern Europe. The war operations were conducted mainly by the two greatest powers of that time – the Venetian Republic

and the Ottoman Empire – although military formations of other European rulers (German, French, Papal States) were taking part in them, as well as some South Slav nations who under the Venetian and Ottoman command bore a fair share of the burden of war. The Candiot War – protracted and trying considering its devastation – remained deeply rooted in the consciousness of Dalmatian population caught by the maelstrom of war. The war events and their protagonists, particularly the commanders of local origin, found their permanent place in the national epic poetry of heroic character. The chronicle by one of the contemporaries of the Candiot War, the Šibenik patrician Franjo Divnić (1607-1672), is an original testimony to the actual events in the Dalmatian battlefield. The present article focuses on concrete cases of violence, crime and cruelties committed by both sides, as well as on the observations and attitudes of the author himself. At the same time it presents, on the basis of numerous cases, the author's deliberations about the manner of warfare, the tactics used by the Venetian authorities and their regular combat units, the garrisons of Dalmatian town communes, the mercenary army and, in the end, by the domestic military formations. The acts as committed by the Ottoman side are also presented and described. By analysing numerous authentic cases from the chronicle, the authoress of the article wishes to show how this war was impressed in the consciousness of the contemporary observer and a member of one of the contesting sides and what were his personal views on violence and cruelties committed during this war. Special attention is given to the cases of heavy war crimes (massacres of civilians and prisoners), through which clearly speaks - considering the cruelties so vividly presented by Divnić's expressive terminology (beheading, impaling, raping, etc.) – hate and intolerance towards the enemy. It is established that the committed crimes were never investigated nor sanctioned, while the winners were always honoured and glorified, disregarding the dark side of their successes. No responsibility and punishment for an effective prevention of crimes existed in the consciousness of the (temporal and church) authorities of that time. At the same time, the acts that are today considered unheard-of cruelties obtained the status of heroic deeds in the national poetry sprung up from war experiences gained during the centuries, while their accomplishers became heroes for many generations to come.

Key words: Candiot War (1645-1669), Dalmatia, Early Modern Age, violence, war crimes

LITERATURA

- Bernardy, A. A. (1902):** Venezia e il Turco nella seconda metà del secolo XVII (con documenti inediti). Firenze.
- Brusoni, G. (1674):** Historia dell'ultima Guerra tra Veneziani e Turchi. Bologna.
- Desnica, B. (1950-1951):** Istorija ketarskih uskoka, 1-2. Beograd.
- Divnić, F. (1986):** Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji. Split.
- HBL (1993):** Hrvatski biografski leksikon, 3. Zagreb.
- HNJ (1959):** Historija naroda Jugoslavije, 2. Zagreb.
- Jačov, M. (1991):** Le guerre Veneto-Turche del XVII secolo in Dalmazia. Atti e Memorie della Società Dalmata di Archeologia e Storia Patria, 22. Venezia.
- Kačić Miošić, A. (1988):** Razgovori ugodni naroda slovinskoga. Zagreb.
- Katalinić, I. (1835):** Storia della Dalmazia, 3. Zara.
- Nicolini, G. G. (1665):** Spalato sostenuto contro l'Ottomana Potenza l'anno 1657. Venezia.
- Novak, G. (1944):** Prošlost Dalmacije, 2. Zagreb.
- Posedel, J. (1983):** Opsada Splita 1657. godine prema djelu Nicolinija. Kulturna baština, 14. Split, 92-101.
- Santacroce, A. (Sertonaco Anticano) (1649):** Frammenti storici della guerra in Dalmazia. Venetia.
- Stanojević, G. (1958):** Dalmacija u doba kandiskog rata (1645-1669). Vestnik Vojnog muzeja JNA, 5/II. Beograd, 93-182.
- Stanojević, G. (1970):** Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka. Beograd.
- Valiero, A. (1679):** Historia della guerra di Candia. Venetia.
- Vernino, A. (1648):** Della Historia delle Guerre di Dalmatia sotto il Generalato di Leonardo Foscolo. Venetia.